

A Review of Linguistic Views in Shams Qays's *Al-Mo'jam* (Dictionary)

Tahere Musazadeh Moghadam*

Mahmoud Mehravaran**

Aqdas Fatehi***

Abstract

1- Introduction

Shams Qays Razi's book entitled *Al-Mo'jam fi Ma'ayeer Ash'ar Al-'Ajam* (The Dictionary of Criteria for Persian Poems), one of the most important sources of poetics written in the 7th ('AH'), is about eloquence, prosody, and rhyme. In the chapter on rhyme, the author not only discusses about its rules but also about grammar and linguistic issues, which is one of the oldest discussions about the language itself and its developments. Based on a thematic classification in linguistics, the present paper reviews and analyzes Shams Razi's different views.

2- Theoretical Framework

The theoretical foundations of the present paper are modern linguistics and its rules which are compared and contrasted with Qays's views. In his book, Shams sometimes mentions some points which can help us pronounce the words correctly and inform us about some issues related to the history of Persian language. The authors try to find his view about standard language of his own time, his familiarity with some features of old Khorasan's dialects, his way of naming phones and prepositions, accuracy or inaccuracy of some of his views in order to know that there were linguistic views about language in old times but with some differences with modern ones.

3- Methodology

* Ph. D. Student of Persian Language and Literature, University of Qom, Qom, Iran

** Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Qom, Qom, Iran
mehravaran72m@gmail.com

*** Assistant Professor of Persian Language and Literature, University of Qom, Qom, Iran

Received: 02/03/2019

Accepted: 01/05/2019

A descriptive-analytical method is used in this paper. The authors have completely studied *Al-Mo'jam* and compared and contrasted its author's view with the foundations and rules of linguistics.

4- Results and Discussion

Attention to language and rules governing it is one of the most important issues discussed in some old books and texts. The function and features of language have long been noted by literary men, particularly writers. No doubt, past linguistic studies were more about compiling dictionaries, etymology, manner of articulation, some linguistic developments, and writing rules, because written form was more important and considered in the past, not spoken form. *Al-Mo'jam*, which is about poetics and its different related principles and criteria, provides us with some views about poetic matters, particularly rhyming letters, which altogether can be regarded and studied as sub-classifications of linguistic issues, two important of which will be reviewed in the following parts.

A. Standard Language

A brief look at the diversity of texts in previous centuries and their considerable differences shows that Persian language had no single form in early centuries and until the time of compiling *Al-Mo'jam* to be regarded the standard language cited and referred by all writers. It seems that writers regarded their own knowledge and perception of language and dialect in their own environment as the standard language. Similarly, Shams Qays believed that poetics requires knowing the correct form of words and its combinations, but did not exactly clarify the criterion for correct recognition of "Dari words" which he regarded as standard language. The use of Dari language in poets' and writers' works can be regarded as the criterion for considering it as the standard language of his time.

Incorrect views about Persian language and its power are sometimes seen in *Al-Mo'jam*, because previous writers compared Persian language's possibilities, derivation system, and the like with, for example, Arabic, and regarded the latter as the superior one, while linguists believe that there is no superior language.

B. Phonemic processes

Shams's explanations about rhyming letters clarify some points about phonemes and their changes at that time. He sometimes refers to the points which can help us pronounce the words correctly and inform us about the history of Persian language. One of these points which can be extracted from the text is the existence of some vowels such as unpronounced "w" which is not now present in the Persian language in its historical form and its pronunciation has changed.

C. Grammatical points

In the chapter on rhyming letters, the author mentions some grammatical points, particularly suffixes and their meaning, which are of great importance due to antiquity of the work. In this part, the author mostly talks about suffixes, because they are placed in the position of rhyming letters. He regards these "affixes" as preposition.

5- Conclusion and Suggestion

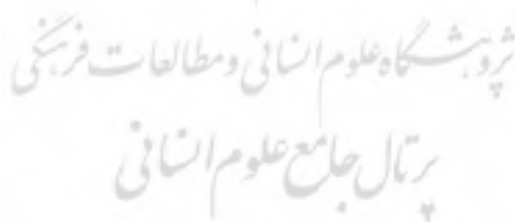
Altogether, the study of *Al-Mo'jam* shows that its author pays attention to the features of language and rules governing it to make the rhetorical rules understood. Of course, the terms used in modern linguistics are different from those used in this book and similar ones. Like many other writers of the time, Qays regards the written form as the standard language, while has a side glance at pronunciation and sometimes refers to it. The form called modern standard language can be recognized in Qays's work, which is his own language used in his time and hometown. He pays attention to such phonemic processes as adjunction, reduction and alternation or metathesis and provides some related rules. Some useful grammatical points which can be used in the classification and description of linguistic models in modern grammar can be understood and extracted from the book. He provides some linguistic points and meanings to introduce types of suffixes. The knowledge of these points and his other views are useful and effective in studying historical linguistics of Persian language.

Keywords: *Al-Mo'jam*, Shams Qays, linguistic views, phonetic developments, suffixes.

References

- Abolghasemi, Mohsen (2002). *The Historical Grammar of the Persian Language*. 3rd ed., Tehran: Samt.
- Bagheri, Mehri (2001). *Historical Phonology of Persian Language*. 1st ed., Tehran: Qatre.
- Bagheri, Mehri (2002). *Preconditions for linguistics*. 5th ed., Tehran: Qatre.
- Bahar, Mohammad Taghi (1991). *Stylistics or the history of the development of Persian prose*. Volume I. Tehran: Amir Kabir.
- Farshidvard, Khosrow (2005). *Detailed Grammar Today*. , 2nd ed., Tehran: Sokhan.
- Ghazvini, Mohammad (2009). *Qazvini Notes*. Volume 10. Tehran: University of Tehran.

-
- Khanlari, Parviz, Natel (1993). *The historical grammar of the Persian language*. By the efforts of Effat Mostasharneya. Tehran: Toos.
 - Kushesh, Rahim, "Linguistic Words of Shams Ghash Razi", *Farsi Language and Literature Studies*, University of Isfahan, New Year (2011). Successive 12, pp. 53-70.
 - Meshkatoddini, Mahdi (2007). *Describing and teaching Persian language*. 3rd ed., Ferdowsi University of Mashhad.
 - Muskatoddini, Mahdi (2009). *Phonetic Speech structur*. 6th ed., Mashhad: Ferdowsi, University of Mashhad.
 - Najafi, Abolhassan (1999). *The Basics of Linguistics and its Application in Persian Language*. 6th ed., Tehran: Niloufar.
 - Naser Khosrow (1999). *Diwan Poems*. 5th ed., Tehran: University of Tehran.
 - Robert Hall (2002). *Language and Linguistics*. Mohammad Reza Beatney (trans.), Tehran: Elmi, Farhaki Publishing.
 - Shamisa, Sirus (2009). *General Stylistic*. 2nd ed., Tehran: Mitra.
 - Shamseddin Mohammad bin Qays Razi (2007). *Al-Mo'jam fi Ma'ayeer Ash'ar Al-'Ajam*. Correction by Sirus Shamisa. Tehran: Elm.
 - Zakerul Hossaini, Mohsen (2000). *Culture of Shams Qais*. Attachment to the 11th Letter of the Academy.

بررسی نظریات زبانی در المعجم شمس قیس

طاهره موسی‌زاده مقدم*، محمود مهرآوران** و اقدس فاتحی***

چکیده

کتاب المعجم فی معایر اشعار العجم شمس قیس رازی از متون قرن هفتم، در موضوع بلاغت، عروض، قافیه و یکی از مهم‌ترین منابع برای سخن‌سنجی است. نویسنده در بخش قافیه علاوه بر قوانین قافیه، مطالبی در دستور زبان و موضوعات زبان‌شناسی مطرح کرده که یکی از قدیمی‌ترین نوشته‌ها درباره خود زبان و تحولات آن است. در این مقاله نظریات گوناگون شمس قیس با دسته‌بندی موضوعی در زبان‌شناسی بررسی و تحلیل شده است. شمس قیس در این کتاب گاهی به نکاتی اشاره می‌کند که آگاهی از آنها، برای تلفظ صحیح واژگان ارزشمند است و برخی از مسائل مربوط به تاریخ زبان فارسی نیز در آن نهفته است. نگاه شمس قیس به زبان معیار زمان خود، آشنایی با برخی ویژگی‌ها در گویش‌های خراسان قدیم، نام‌گذاری آواها و حروف، درستی یا نادرستی برخی از نظرات وی حاصل این نوشتار است و نشان می‌دهد که در گذشته‌های نسبتاً دور نیز نگاه زبان‌شناختی به خود زبان بوده، اما تفاوت‌هایی با امروز داشته است.

کلید واژه‌ها: المعجم، شمس قیس، نظرات زبانی، تحولات آوایی، پسوندها.

۱. مقدمه

یکی از مهم‌ترین موضوعاتی که در برخی از کتاب‌ها و متون گذشته به چشم می‌خورد، توجه به زبان و قواعد حاکم بر آن است. اهل زبان، به‌خصوص نویسندگان، از دیرباز از کارکرد زبان و ویژگی‌های آن غافل نبوده و سخت بدان توجه کرده‌اند؛ البته مطالعات زبانی در قدیم بیشتر مربوط به نوشتن فرهنگ لغات، ریشه لغات، چگونگی تلفظ و برخی تحولات و قواعد نوشتاری بوده است؛ زیرا در گذشته به شکل مکتوب زبان بیشتر توجه می‌کردند و کمتر به جنبه گفتاری زبان می‌پرداختند. در این میان، نظر برخی از نویسندگان که تألیفاتشان در موضوعات گوناگون زبانی است، برای بررسی سیر آرای زبان‌شناسی اهمیت دارد. ابن سینا در *دانشنامه علایی*، خواجه نصیر در *اساس الاقتباس* و قطب‌الدین شیرازی در *دُرّة التاج* از نخستین کسانی‌اند که به برخی از قواعد زبان اشاره کرده‌اند. اما «از قدیم‌ترین کتاب‌هایی که مباحث دستوری را مطرح کرده است، یکی *المعجم فی معایر اشعار العجم* از شمس قیس رازی است که در ضمن بحث از قواعد شعر و ادب، پاره‌ای از نکات صرف و

moosazades@yahoo.com

mehrvanan72m@gmail.com

fatehiaghdas34@gmail.com

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه قم، قم، ایران

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه قم، قم، ایران (مسئول مکاتبات)

*** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه قم، قم، ایران

تاریخ وصول: ۱۳۹۷/۱۲/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۲/۱۱

اشتیاق فارسی را بازنموده‌است» (فرشیدورد، ۱۳۸۴: ۳۴).

این کتاب که در فن شعر و اصول و معیارهای گوناگون مرتبط با شعر است، در برخی مباحث به‌ویژه بخش حروف قافیه، آراء و نظراتی را بیان می‌کند که در مجموع می‌توان آنها را مباحث زبان‌شناسی نامید و در زیرشاخه‌های زبان‌شناسی بررسی کرد؛ البته شمس قیس، به هدف آموزش مبانی قافیه در شعر و مشخصاً حروف قافیه‌شونده سخن گفته و دسته‌بندی زبانی نکرده‌است؛ اما در این مقاله این گفته‌ها با عناوین انتخاب‌شده، دسته‌بندی و در جای خود تحلیل و نقد شده‌اند.

پیشینه تحقیق

کتاب *المعجم* تاکنون چندبار چاپ شده، اما درباره دیدگاه‌ها و موضوعات زبان‌شناسی در آن کمتر سخن گفته شده‌است. نوشته‌ها و اندک مقالات موجود بیشتر به موضوعات بلاغی و عروض و قافیه در این کتاب توجه کرده‌اند. محمد قزوینی در برخی از یادداشت‌های خود و در مقدمه کتاب، به شکل پراکنده به بعضی از دیدگاه‌های شمس قیس توجه کرده‌است. شمیسا (۱۳۸۸) نیز در بخش تعلیقات برخی نکات را متناسب با متن توضیح و تذکر داده‌است. ذاکرالحسینی (۱۳۷۹) مجموعه‌ای از واژگان و اصطلاحات را از متن *المعجم* و با انشای شمس قیس فراهم کرده و آن را فرهنگ شمس نام نهاده‌است؛ اما رحیم کوشش (۱۳۹۰) در تنها مقاله مرتبط، با نام «آرای لغوی شمس قیس رازی» مستقیم به مباحث زبانی این کتاب وارد شده، ولی بیشتر به درستی یا نادرستی نظرات شمس قیس در باب ریشه‌شناسی و ساخت تعدادی از واژگان پرداخته‌است. بنابراین نوشته حاضر در نوع خود تازگی دارد و درباره آرای زبانی و دستوری در کتاب شمس قیس به جزئیات خواهد پرداخت.

۲. زبان معیار

با نگاه به تنوع نوشته‌ها در قرن‌های گذشته و تفاوت‌های تقریباً چشمگیر بین آنها، زبان فارسی در قرن‌های نخست و تا زمان تألیف این اثر هنوز شکلی واحد نداشته است که بتوان آن را استنادشده همه نویسندگان و به اصطلاح زبان معیار دانست. به نظر می‌رسد نویسندگان، دانش و دریافت خود از زبان و گویش یا زبان محیط اطراف خویش را زبان معیار می‌دانسته‌اند. شمس قیس با همین نگاه، دانستن شکل صحیح کلمات و ترکیبات را از لوازم شاعری می‌داند و در این باره می‌گوید: «و اما مقدمات شاعری آن است کی مرد بر مفردات لغتی کی بر آن شعر خواهد گفت و قوف یابد و اقسام ترکیبات صحیح و فاسد آن را مستحضر شود» (شمس قیس، ۱۳۸۸: ۴۴۴)؛ که البته معیار تشخیص صحیح از فاسد دقیقاً روشن نیست. در این گفته وی: «بدان که هر حرف که در آخر کلمه قافیت نه از اصل کلمه باشد و به علتی بدان ملحق گردانیده باشند که در صحیح لغت دری ملفوظ نباشد، چون «هاء» خنده و گریه و نامه و خامه و «یاء» کی و چی و «واو» دو و تو، نشاید که آن را روی سازند و اگر همچون حروف اصلی در لفظ آید و مشهورالترکیب نباشد و به کثرت استعمال از نفس کلمه نماید، چون «راء» رنجور و «وو» مزدور و «دال» دانشمند و خداوند و «الف» دانا و بی‌نا شاید که این نوع را روی سازند» (همان: ۲۳۰) به چند نکته می‌توان توجه کرد:

منظور از «صحیح لغت دری»، زبان معیار مدنظر نویسنده است که شاید بتوان استعمال آن در آثار شاعران یا نویسندگان را ملاک معیار بودنش دانست. واژه «ملفوظ» بودن حروف در عبارت بالا، به جنبه گفتاری و تلفظی زبان و به قراردادی بودن شکل نوشتاری «ه» غیر ملفوظ/ ناخوانا به جای مصوت کوتاه «-» در تلفظ آن زمان اشاره دارد. از طرف دیگر توجه به شکل مکتوب برای آوردن حرف روی، ترکیب «مشهورالترکیب» و کثرت استعمال، خود از معیارهای زبان‌شناسی هستند. توجه به شکل نوشتاری مصوت «-» و آن را حرف «واو» دیدن در کلمه‌های «تو» و «دو» نشان می‌دهد که شکل نوشتاری و خط برای ادبای گذشته ملاک و معیار اصلی زبان بوده‌است. اینها مجموعه‌ای از ویژگی‌های زبان گفتار و نوشتار هستند؛ اما شمس قیس آنها را دسته‌بندی نکرده و به هدف خود یعنی شناخت حروف قافیه پرداخته‌است.

در جایی دیگر نویسنده اقرار می‌کند که معیاری روشن و درست برای معرفت صحیح و فاسد (یعنی زبان معیار در زمانه

خودش) وجود ندارد: «و به حکم آنکه قوانین لغت دری را مقیاسی درست نیست که معرفت صحیح و فاسد را از او طلبند و در شرح خطا و صواب کلام پارسی اصلی معتمد علیّه نه که به وقت حاجت بدان مراجعه کنند...» (همان: ۲۳۰).

گاهی آراء نادرست نیز در متن درباره زبان فارسی و قدرت آن دیده می‌شود. نویسندگان گذشته ما تفاوت امکانات زبان و دستگاه اشتقاق و مانند آن را مثلاً با زبان عربی مقایسه می‌کردند و حکم به برتری زبان عربی می‌دادند؛ حال آنکه به اعتقاد زبان‌شناسان هیچ زبان برتری وجود ندارد: «در زبان چیزی که بشود آن را خوب یا بد نامید، وجود ندارد. ... همه زبان‌ها و گویش‌ها دارای ارزش مساوی هستند؛ هریک برای خود» (رابرت هال، ۱۳۸۱: ۸-۹).

باتوجه به نظر برخی از نویسندگان متون، «در قرن ششم، این فکر در ذهن برخی از فضلا رسوخ کرده بود که عربی از هر لحاظ، بر فارسی سَر است و حتی برخی از این که فارسی می‌نوشتند، پوزش می‌طلبیدند. ... شمس قیس هم در مواضع متعددی مانند دیگر فضلالی قدیم، فارسی را در مقابل عربی، زبانی ناقص قلمداد کرده‌است» (شمیسا، در شمس قیس، ۱۳۸۸: ۵۱۳). گفته شمس قیس در این باره چنین است: «و اگر نه بی‌عرصگی میدان بلاغت و تنگی مجال فصاحت این لغت بودی، متمیزان عجم در سَرَد سخن دست در دامن عربیت نزدندی و آرایش نظم و نثر را از الفاظ تازی نساختندی» (همان: ۳۱۷).

۳. فرایندهای واجی

می‌دانیم که زبان در شکل گفتاری خود به‌ویژه در تلفظ آواها در طی زمان به تدریج دستخوش تغییراتی می‌شود. در اصطلاحات زبان‌شناسی «هر نوع دگرگونی را که روی نوع، محل و تعداد واج‌ها یا ساختمان هجا تأثیر بگذارد، فرایند واجی می‌شماریم» (باقری، ۱۳۸۱: ۱۱۴).

در میان توضیحاتی که شمس قیس در مبحث حروف قافیه آورده‌است، به مطالبی برمی‌خوریم که نکاتی را درباره واک‌ها و تغییرات واجی در آن دوره برای ما روشن می‌کند. وی گاهی به نکاتی اشاره می‌کند که آگاهی از آنها می‌تواند ما را در تلفظ صحیح واژگان یاری دهد و از برخی مسایل مربوط به تاریخ زبان فارسی آگاه گرداند. یکی از مواردی که می‌توان به آن پی برد، وجود برخی از واک‌هاست که امروزه در زبان فارسی، شکل تاریخی آن کاربرد ندارد و نحوه تلفظ آنها تغییر کرده‌است.

۳-۱. ذال معجمه

در آواهای زبان فارسی دری در نخستین سده‌ها به‌جز صامت «د»، صامتی دیگر با صدایی نزدیک به «ز» و در نوشتار شبیه «د» بوده که نام و قاعده تلفظ آن از نظر ادبایی چون شمس قیس چنین بوده‌است: «هر دال که ماقبل آن یکی از حروف مد و لّین است، چنانک باد و شاد و سود و شنود و دید و کلید، یا یکی از حروف صحیح متحرک است، چنانک نمَد و سبَد و دَد و آمد، همه ذال معجمه‌اند و در زبان اهل غزنین و بلخ و ماوراءالنهر ذال معجمه نیست و جمله، دالات مهمله در لفظ آرند» (همان: ۲۴۵). منظور از حروف مد و لّین مصوت‌های بلند و منظور از حروف صحیح متحرک، صامت‌هایی است که به همراه مصوت‌های کوتاه تلفظ می‌شوند. پس به‌طور خلاصه اگر پیش از صامت، مصوت چه کوتاه، چه بلند می‌آمده، «د» در برخی از نواحی «ذ» تلفظ می‌شده‌است. این که می‌گوید در زبان اهل غزنین و بلخ و ماوراءالنهر ذال معجمه نیست، اشاره به این است که در گویش‌های آن نواحی، تفاوتی در تلفظ این صامت وجود نداشته و همان «د» تلفظ می‌شده‌است. به‌گفته شمیسا (۱۳۸۸: ۲۷۲) «هر دو صورت دال و ذال در نسخه‌های همزمان دیده می‌شود و ظاهراً این اختلاف تلفظ مربوط به شهرهای مختلف بوده‌است». واژه‌هایی را که این واج داشته، یا با صدایی نزدیک به «ذ» تلفظ می‌کرده‌اند یا دست‌کم در نوشتار با حرف «د» متمایز می‌کرده‌اند.

۳-۲. فاء اعجمی

شمس قیس در خلال بحث درباره پسوند «فام» به نکته‌ای اشاره می‌کند که یکی از واک‌های رایج در آن دوره و نحوه تلفظ آن را برای ما آشکار می‌سازد. وی می‌گوید: «حرف تلون: و آن «با و الف و میمی» است کی در اواخر الوان معنی تلون

فایده دهد، چنانکه: سرخ‌بام و سیاه‌بام و بعضی «فاء» اعجمی در لفظ آرند و گویند سرخ‌فام و سیاه‌فام» (همان: ۲۵۵). از نظر شمس قیس، اصل این پسوند با «ب» شروع می‌شود. در زبان امروز این پسوند «فام» است. طبق قاعده، صامت «ب» در آغاز واژه‌ها از فارسی باستان تا فارسی دری ثابت و بدون تغییر بوده‌است (باقری، ۱۳۸۰: ۹۶). این پسوند گویا در اصل با «پ» شروع می‌شده که در دو مرحله تغییر کرده‌است: «در بعضی از موارد، تحول p باستانی به f در فارسی جدید مستقیم صورت نپذیرفته، بلکه ابتدا p تبدیل به b و v و سپس بدل به f شده‌است. مانند فام» (همان: ۹۲). بنابراین تلفظ آن در گویش شمس قیس با «ب» بوده و او نظر یا گویش خود را ملاک قرار داده‌است یا احتمال می‌رود که تبدیل «ب» به «ف» در یک گویش یا برخی گویش‌ها شکل گرفته باشد.

اصطلاحات و نام‌هایی را که شمس قیس بر روی برخی واک‌ها گذاشته‌است، نیز مهم و درخور توجهند:

۳-۳. واو اشمام ضمه

«و اما واو اشمام ضمه چون واو خوارزم و خواب و خواسته و خواجه و مانند آن که گویی حرکت ماقبل این واوات فتحه بوده‌است و به سبب واو آن را بویی از ضمه داده‌اند» (شمس قیس، ۱۳۸۸: ۱۲۷). این قاعده نیز به تغییر تلفظ صامت ترکیبی «خو» یا همان نوع دیگر صامت «خ» اشاره دارد. «نمونه دیگر، تغییر صامت X W/ «خو» (که در فارسی میانه وجود داشته) به X / «خ» است. فراگویی یا تلفظ X W/ ترکیبی از دو مخرج X و v بوده‌است؛ یعنی همراه با حالت تولید $[X]$ «خ» در مخرج زبان کوچک، لب پایین نیز به دندان‌های پیشین بالا می‌چسبیده است و در فارسی کنونی صامت یادشده به X / «خ» تغییر یافته است؛ ولی در صورت خطی «خو» همچنان تا امروز باقی مانده‌است» (مشکوٰۃ‌الدینی، ۱۳۸۶: ۶۷). در شکل نوشتاری زمان ما این صامت «و» ناخوانا را به «اعتبار صورت مکتوب آن «واو معدوله» و در اصطلاح زبان‌شناسی لب و نرم‌کامی می‌نامند» (نجفی، ۱۳۷۸: ۶۳).

۴-۳. واو بیان ضمه

«و اما واو بیان ضمه، چون واو تو و دو که در صحیح لغت دری ملفوظ نیست، چنان‌که: مرا تو مرد دو شهری... و همچنین واو چو و همچو، اگرچه در کتابت باشد چون از لفظ ساقط بود، در تقطیع نیاید» (همان: ۱۲۶). از آنجاکه معیار زبان از نظر مؤلف کتاب و بسیاری دیگر مانند او کتابت و نوشتار بوده، مصوت کوتاه «-» را به حساب نیاورده و نشانه نوشتاری «و» را که به جای همین مصوت کوتاه در خط می‌آید، در نظر گرفته و توضیح داده‌است که تلفظ نمی‌شود. بله با صدای صامت «و» تلفظ نمی‌شود بلکه صدای «-» دارد.

۵-۳. هاء غیر ملفوظ

«و اما هاء غیر ملفوظ چون خنده، گریه و آهسته و پیوسته و نامه و جامه و مانند آن، حکم همان است که در واوات گفتیم» (همان). در اینجا شمس قیس متوجه تفاوت گفتار و نشانه نوشتار هست، اما در بحث «واو» بدل از مصوت «-» چنین نظری دیده نشد. شمس به تبعیت از زبان عربی واک‌هایی را که در زبان فارسی وجود دارند و در عربی نیستند (پ، ژ، چ و گ)، حروف اعجمی می‌خواند.

۶-۳. جیم اعجمی

در تفاوت صامت «چ» و «ج»، وی می‌گوید «از جیم اصلی هیچ پسوندی وجود ندارد و از جیم اعجمی چون جیم چراغ و چاکر حرف تصغیر است: و آن جیمی است موصول به «هاء» بیان حرکت؛ چنانکه غلامچه و بادامچه و سراچه و باغچه» (همان: ۲۴۲). در اینجا نیز مؤلف به خوبی متوجه تفاوت شکل نوشتاری و صورت آوایی در پایان واژه‌هاست؛ اما متأثر از گویش زمان یا منطقه خویش آن را جیم می‌نامد.

۷-۳. ضمه مشبعه و ضمه ملینه

«و ضمهٔ ماقبل واو در لغت پارسی دوگونه بود: مشبعه و ملیئه. مشبعه؛ چنانک ضمهٔ حور و نور و سور و ملیئه چنانک ضمهٔ روز و یوز» (همان: ۲۷۳). در گونهٔ اول همان مصوت بلند «او (ā)» و در گونهٔ دوم صدایی است که آن را «- / ̄» مجهول می‌نامند.

۳-۸. کسرهٔ مشبعه و کسرهٔ ملیئه

«کسرهٔ ماقبل «یا» دو گونه باشد: مشبعه و ملیئه. مشبعه چنانک کسرهٔ نیل و زنجبیل و ملیئه چنانک کسرهٔ دیر و پریر». در اینجا نیز گونهٔ اول همان مصوت «ای / ا» و گونهٔ دوم همان است که «ی / ̄» مجهول گفته می‌شود. شمس قیس اصطلاحات آن زمان را دربارهٔ تفاوت این آواها چنین تعریف می‌کند: «و متقدمان شعرا، متحرک به ضمهٔ مشبعه را مرفوع معروف خوانده‌اند و متحرک به ضمهٔ ملیئه را مرفوع مجهول و همچنین متحرک به کسرهٔ مشبعه را مکسور معروف و به کسرهٔ ملیئه را مکسور مجهول» (همان: ۲۷۳).

۳-۹. الف ممال

«لفظ کتاب و حساب و عتاب و امثال آن کی هر چند در استعمال پارسی این کلمات البته مماله در لفظ آرند اما چون الف اصلی خویش دارد در آن تغییر جایز نباشد» (همان: ۳۲۹). با توجه به این توضیحات متوجه می‌شویم که در عصر مؤلف این گونه کلمات را به صورت اصل می‌نوشتند، ولی ممال تلفظ می‌کردند. محمد قزوینی در این باره می‌نویسد «... مطلب بسیار مهم است و از آن اولاً برمی‌آید که کلمات عربی با الفات مماله را که اکنون به صورت یاء نویسنده، چون سلیح و رکیب و جحیز و عتیب، این مستحدث است، آن وقت همه را همان طور به صورت الف می‌نوشته‌اند و با یاء مجهول فارسی قافیه می‌بسته‌اند، چنان که انوری فریب را با عتاب قافیه بسته است و رودکی سیب و زیب و فریب را با جلاباب. ثانیاً آنکه قافیه بستن یاء مجهول با یاء معروف به هیچ وجه و به هیچ عذری جایز نیست. ثالثاً آنکه قافیه بستن واو معروف و واو مجهول را بیشتر شعرا روا داشته‌اند، چنان که انوری ستور را با تنور قافیه بسته است و هم او مویان (گریه‌کننده و جمع موی) را با کویان جمع کوی (یعنی اهل یک کوچه) و گویان از گفتن قافیه بسته و سنایی عروس را با بوس قافیه بسته. ولی مصنف گوید از این جنس احتراز اولی تر تا شعر مطبوع تر آید. و از این جمله واضحاً معلوم می‌شود که در آن از منة فرق مابین واو معروف و مجهول آن شکل بوده است و حالا به کلی و مطلقاً نسبیاً منسفا شده است» (قزوینی، ۱۳۸۸: ۱۰ / ۲۴).

۳-۱۰. واج میانجی

می‌دانیم که طبق قواعد آوایی، التقای دو مصوت^۱ صورت نمی‌گیرد؛ یعنی نمی‌توانیم دو مصوت پی در پی را تلفظ کنیم. در اینجا نیاز به یک صامت واسطه داریم که آن را صامت میانجی می‌نامیم. شمس قیس رازی مصوت بلند «آ» را به شکل مکتوبش الف می‌شناسد، مصوت کوتاه «ا» یا «آ» یا «ا» را که با نشانهٔ «ه» ناخوانا (غیرملفوظ) می‌نویسیم، های زائده می‌نامد و مصوت های بلند «و» و «ی» را حروف لّین نام می‌نهد و «یایی» را که امروزه ما واج میانجی می‌نامیم، همزهٔ ملیئه می‌نامد و در این باره می‌گوید: «و اما کلمات الفی چون دانا و زیبا و زرها، چون اضافه کنند یایی بنویسند، چنانک دانای دهر و زیبای شهر و مال های فلان، از بهر آنک علامت اضافه در این لغت، کسرهٔ آخر مضاف است؛ چون مال من و حال روزگار. و چون حرف آخرین کلمهٔ مضاف الف باشد والف قابل حرکت نیست، هرآینه همزه‌ی یا یایی بیاید کی محل حرکت اضافه شود. پس در هر کلمه کی حرف آخرین آن «ه» زایده باشد چون بنده و آینده و رونده یا حرفی از حروف مد و لّین باشد، چنانک دانا و بیبا و چنانک کدو و بازو و چنانک سی و بازی، چون اضافه کنند؛ البته حرفی در لفظ آید مکسور میان همزه یا و ازین جهت آن را همزهٔ ملیئه خوانده‌ام چه مستمع آن به همزه نزدیک تر است کی به یا» (شمس قیس، ۱۳۸۸: ۳۲۹).

۳-۱۱. حرف بدل

^۱ . hiatus

«گاهی طبق قواعد زبان‌شناسی، پاره‌ای از حروف و واج‌ها به‌خصوص آنها که مخرج و واجگاهشان مجاور و نزدیک یکدیگر است به هم بدل می‌شوند» (فرشیدورد، ۱۳۸۴: ۵۷۲)

کاف اعجمی

«و آن کافی است اعجمی کی در وصل، بدل همزه ملینه در لفظ آرند، چنانک بندگان و بندگی و بندگان و دایگک و دایگی و دایگان» (همان: ۲۵۳). منظور از این حرف، همان صامت میانجی «گ» است که در پایان برخی از واژه‌های مختوم به مصوت «-» در تلفظ گذشته و امروزه مختوم به مصوت «-» می‌آید. البته این حرف، یک صامت میانجی است نه بدل؛ زیرا صدای «-» یا «-» موجود در تلفظ کلمه باقی می‌ماند، ولی به دلیل التقای دو مصوت، این صامت میانجی در میان آن دو مصوت قرار می‌گیرد. گویا شمس قیس در ذهن خود این‌گونه می‌پنداشته که میان این دو مصوت هم باید صامت «ی» می‌آمده اما «گ» بدل از آن آمده‌است.

کوشش در مقاله «آراء لغوی شمس قیس» به نقل از هوبشمان و تفضلی می‌گوید: «این کاف به اصطلاح اعجمی، در اصل این واژه‌ها وجود داشته و به هنگام جمع‌بستن یا افزودن پسوند، به حالت اول خود بازمی‌گردند و حرف دیگری بدان‌ها افزوده نمی‌گردد» (کوشش، ۱۳۹۰: ۶۵). شمس قیس صامت «گ» را کاف اعجمی می‌نامد، چون آوا و حرفی فارسی است؛ اما این «گ» نیز صامتی میانجی است که میان دو مصوت هنگام التقای آنها قرار می‌گیرد و حسب اتفاق زبانی، صامتی، میانجی قرار گرفته که در گذشته دور خود جزو آخر چنین واژگانی بوده‌است. «احتمالاً برخی از مشخصه‌های آوایی یکی از دو مصوت همنشین موجب می‌شود که یکی از صامت‌های میانجی که مشخصه آوایی مشابهی را با یکی از دو مصوت یا هر دو آنها داراست، ظاهر شود» (مشکوة‌الدینی، ۱۳۸۸: ۱۴۲). بنابراین بازگشتی در کلمه شکل نگرفته‌است؛ زیرا این صامت در واژه‌های غیر فارسی یا ترکیبی از فارسی و غیر فارسی نیز قرار می‌گیرد؛ مانند خیمگی، لقمگی، بی‌عرضگی.

ابدال «ه» به «ی»

«و رایگان در اصل راهگان بوده‌است؛ حرف «ه» به همزه ملینه بدل کرده‌اند و به صورت یا می‌نویسند، یعنی آنچه در راه یابند بی‌بدل عوضی و تحمل مشقت کسبی و سعی و شایگان همچنین در اصل شاهگان بوده‌است؛ یعنی کاری که به حکم پادشاه کنند بی‌مزد و منت (همان: ۲۵۶). نظر شمس قیس این است که این «ی» به شکل همزه‌ای نرم و خفیف (ملین) تلفظ می‌شود؛ اما در نوشتار با حرف «ی» نشان می‌دهیم. او دانسته یا از سر اتفاق به یک نکته مهم زبان‌شناسی درباره همزه توجه کرده و آن اینکه در زبان فارسی «همزه در واژه‌های اصیل (و نه در واژه‌های دخیل) فارسی در میان و پایان واژه نمی‌آید» (نجفی، ۱۳۷۸: ۷۰).

از ایرادهای شمس قیس به شعرا برخی از ابدال‌هاست؛ چنان‌که در موضوع اوصاف ناپسندیده کلام و «تغییر الفاظ از منهج صواب» می‌گوید: «و ابوشکور گفته‌است: آب انگور و آب نیلوفر / مر مرا از عبیر و مشک بدل» نیلوفر را به جهت قافیه نیلوفر کرده‌است» (همان: ۳۲۵)؛ که نشان می‌دهد مؤلف از چندگانگی تلفظ در زمان خود یا از تلفظ گذشته آن آگاه نبوده‌است؛ زیرا در زمان و زبان ابوشکور ابدال صامت «ر» به «ل» دیده می‌شود و خانلری نیز نمونه‌های متعددی از این ابدال را از متون آن دوره به دست داده‌است (← خانلری، ۱۳۷۲: ۳۷). همچنین در باره واژه نیلوفر در این شعر ابوشکور (← کوشش، ۱۳۹۰: ۶۹). شمس قیس در ادامه می‌گوید: «و مسعود سعد گفته‌است:

کمانم از پی آن تیروار قامت تو وزو مرا همه درد و غم است قسمت و تیر
مرا نشانه تیر فراق کرد و هگرز کسی شنید که باشد کمان نشانه تیر؟

و در صحیح لغت دری هگرز نیست و مستعمل هرگز است» (همان: ۳۲۵).

درباره واژه «هگرز» نیز گفتنی است که قلب واج‌ها و تلفظ‌های گوناگون از ویژگی‌های زبانی است و در برخی نواحی این

واژه به همین صورت تلفظ می‌شده‌است: «... در فارسی دری صورت متداول این کلمه هرگز است، اما صورت‌های هرگیز و هرگز نیز به‌ندرت در آثار کهن‌تر به کار رفته‌است» (خانلری، ۱۳۷۲: ۱۹۵)؛ چنان‌که ناصر خسرو نیز از این استعمال دارد: ناید هرگز از این یله گو باره / جز درد و رنج عاقل بیچاره (ناصر خسرو، ۱۳۷۸: ۵۱۹).

بنگر به چشم دل که دو چشم سرت هرگز / دیده‌است چشمه‌ای که درو نیست هیچ آب (همان: ۲۹۷).

۳-۱۲. از دیگر اشکالاتی که شمس قیس - به نظر خود - در تغییر واک‌های کلمات بیان می‌کند، چنین است: «و همچنین اظهار واو دو و تو از زیادات شعر است؛ چه در صحیح لغت دری، آن واوات ملفوظ نیست و کسایی شاعر آن را روی ساخته، چنانک گوید:

نان سیاه و خوردی بی‌چربو وانگاه مه به مه بود آن هر دو
و معزّی گفته‌است:

دو چشم تو هستند فتان و جادو دل و دین ننگه داشت باید ز هر دو
گه شعر، مداح خوشگو منم من گه بوسه معشوق خوش لب تویی تو»
(همان: ۳۲۲).

شمس قیس در اینجا نیز مانند جاهای دیگر متوجه این نکته نبوده که «و» در این کلمات، حرف/صامت نیست، بلکه نشانه نوشتاری برای مصوت کوتاه «-» است. چون متوجه این نکته نبوده‌است، می‌گوید که در صحیح لغت دری (زبان معیار زمان)، آن واوات ملفوظ نیست. بله با صدای واو ملفوظ نیست، چون اصلاً واو نیست بلکه «-» است. با توجه به این گفته، او می‌پنداشته که مثلاً واژه «تو» از سه صدای «ت + - + و» تشکیل شده؛ حال آنکه چنین است و فقط یک صامت و یک مصوت دارد.

۳-۱۳. فرایند واجی کاهش

فرایند کاهش یا «تخفیف یا سبک‌سازی، حذف واج یا واج‌هایی از سازه یا کلمه یا کلام است به منظور کوتاه و سبک‌کردن آن» (فرشیدورد، ۱۳۸۴: ۵۸۲)

حذف همزه: شمس قیس به‌درستی می‌گوید وقتی که فعل «است» به مسند متصل شود، باید همزه‌اش حذف شود: «... روا باشد که در وصل، همزه آن حذف کنند و گویند فلان کس عالمست و فلان کس توانگرت» (همان: ۲۳۹). نکته مهم این است که او دقت کرده که برخلاف ظاهر نوشتار، واژه «است» با همزه شروع می‌شود؛ هر چند بیان نکرده که بعد از همزه مصوت کوتاه «-» باید باشد و این غفلت، ناشی از معیاربودن خط و کتابت بوده و از آنجا که مصوت‌های کوتاه در نظام الفبایی نماینده‌ای ندارند، به آنها بی‌توجه بوده‌است.

درباره حذف ناصحیح واک‌ها می‌گوید: «تخفیف حرکات مشدّد، چنانک سنایی گفته‌است:

مصطفی را ز حال کرد آگاه / یلمزون المطوعین ناگاه؛ و طاء مطّوعین مشدد است او به جهت شعر منخفّف آورده‌است» (همان: ۳۲۳) و اسقاط حرف، چنانک منصور منطقی گفته‌است: «بازگرم دل ز تو چنانک بدادم / صبر کنم صبر و هرچه بادابادم. و در صحیح لغت دری بازگیرم بی حرف «یا» مستعمل نیست» (همان: ۳۲۴).

به نظر می‌رسد که در واژه «بازگرم» بعد از صدای «گ» یک «ی» مجهول تلفظ می‌شده و در گویش شاعر هنوز زنده بوده‌است؛ چنان‌که در واژه‌های «شیر، دیو، دیوار، نیست و امروز» نیز چنان بوده‌است (← نجفی، ۱۳۷۸: ۶۴ و مشکوه‌الدینی، ۱۳۸۶: ۶۴). بنابراین شاعر «ی» مجهول را طبق تلفظ آورده، اما در نوشتار ظاهر نکرده‌است. باقی‌مانده این گویش امروز در گویش‌های خراسان به‌ویژه در شهرهای جنوبی مانند بشرویه دیده می‌شود.

«و همچنین حدّوف دیگر است، چنانک خمش از خاموش و فرموش از فراموش و جَهن از جهان و نَهن از نَهان و شَند از

شنید. شاعر مجید باید کی از این جهت متحرز باشد و تقیل قدما در این باب جایز نشمرد» (همان: ۳۲۴). در چنین واژه‌هایی نیز حذف رخ نداده، بلکه مصوت بلند به مصوت کوتاه تبدیل شده‌است؛ اما چون مصوت‌های کوتاه در نوشتار نشان داده نمی‌شوند، نویسنده - مانند بسیاری دیگر از نویسندگان - به اشتباه آن را حذف پنداشته‌است. همچنین در اینجا نیز به نظر می‌رسد شاعران صرفاً از گذشتگان تقلید نکرده، بلکه گویش محل یا زمان خود را در شعر به کار گرفته باشند.

در ادامه شمس قیس اشکال رایج حذف و اضافه در حروف کلمات را جایز می‌داند و می‌گوید: «و از جنس زیادات و حذف بعضی هست کی مشهور و متداول گشته‌است و بدین سبب در نظم و نثر جایز و شایع است، چنانک گر و اگر، مانا و همانا و می و همی، کنون و اکنون، و درون و اندرون و برون و بیرون، و فغان و افغان و چار و چهار، و دگر و دیگر، و بتر و بدتر و جا و جایگاه و چنان و چونان و خامش و خاموش و شاه و شه و ماه و مه و راه و ره و کوتاه و کوه» (۳۲۸). در این گفته‌ها او به خوبی به قاعده زبانی «استعمال عام» یا «کاربرد فراگیر زبان» توجه کرده و با توجه به فراوانی هر دو شکل، کاربرد آنها را درست دانسته‌است.

۴. نکات دستوری

۴-۱. پیشوندها

شمس قیس از معدود پیشوندهایی که نام برده، «ن» نفی (پیشوند صرفی) است. وی می‌گوید: «و در نفی مطلق اگر به اول کلمه افتد، نون مفرد پیوسته نویسند، چنانک من نگفتم. و اگر به آخر افتد به یا نویسند، چنانک مرا ازین خبر نیست و بعضی حرف ربط حذف کنند و گویند مرا خبر نی» (همان: ۲۷۱).

۴-۲. پسوندها

در این کتاب ارزشمند در مبحث حروف قافیه به انواع پسوندها و معانی آنها برمی‌خوریم که به سبب قدمت منبع، درخور اهمیت فراوان است. بیشترین گفته‌ها و نظرات شمس قیس در این قسمت دربارهٔ پسوندهاست؛ زیرا پسوندها در جایگاه حرف قافیه قرار می‌گیرند. قبل از ورود به این قسمت، باید توجه کنیم که نویسنده این «وندها» را حرف می‌نامد. در اینجا نیز ما آراء پراکنده وی را به شکلی منسجم و دسته‌بندی شده عنوان گذاری کرده‌ایم:

۴-۲-۱. پسوندهای اسم‌ساز

الف) صرفی

حرف تصغیر: و آن «جیمی» است موصول به «هاء» بیان حرکت چنانک غلامچه و بادامچه و سراچه و باغچه (همان: ۲۴۲). حرف تصغیر «ک» چنانک مردک و سرک و مانند آن (همان: ۲۵۲)؛ حرف تصغیر: و آن «واوی» است که به جای کاف تصغیر استعمال کنند، چنانک شاعر گفته‌است:

چشم خوش تو که آفرین باد برو با ما نظری نمی‌کنند ای پسرو

(همان: ۲۶۳)

پسوند «و» امروزه در واژه‌های متعددی در زبان فارسی رسمی و معیار کاربرد دارد. در گویش‌های جنوب و جنوب شرق کشور نیز در معانی اشاره، معرفه و تصغیر و تحبیب و تحقیر کاربرد دارد.

حرف نکره: «و آن «یایی» است ملینه که در اواخر اسما علامت نکره باشد، چنانک: اسبی خریدم و غلامی فروختم» (همان: ۲۶۹).

حرف تفضیل: «و آن «تا و را» است کی در اواخر صفات معنی ترجیح و تفضیل دهد؛ چنان‌که: عالم‌تر و توانگرتر» (همان: ۲۴۶). امروزه پسوند تر جزو پسوندهای تصریفی شمرده می‌شود.

***صفت تفضیلی «اولی‌تر»:** شمس قیس برخلاف نظر دستورنویسان امروز، کاربرد صفت تفضیلی «اولی‌تر» را صحیح می‌داند و در این باره می‌گوید: «کلمه اولی‌تر، که جماعتی پندارند که چون در کلمه اولی معنی تفضیل و ترجیح هست، لفظ تر

با آن ضمّ کردن خطا باشد و نه چنان است» (همان: ۳۳۰). به نظر شمس قیس این کلمه مثل واژه بهتر در زبان فارسی است؛ همان‌طور که در کلمه اولی معنی رجحان و برتری است، در کلمه «به» هم معنای رجحان و اولویت وجود دارد و در زبان فارسی «بهتر» کاربرد دارد؛ پس کاربرد «اولی‌تر» هم صحیح است.

در ادامه این بحث می‌گوید اگر کلمه «اولی‌تر» در نقش مسند بیاید «تر» به جای فعل ربط است و نیازی به فعل ربط نیست، مثلاً این اولی‌تر.

درباره این نظر نویسنده نیز باید گفت که درست است؛ زیرا آنهایی که می‌گویند نباید در چنین کلماتی پسوند صرفی «تر» را افزود نگاهشان به قواعد زبان مبدأ یعنی عربی است که در آن افعال تفضیل وجود دارد؛ حال آنکه این تکواژ به زبان فارسی آمده و فارسی زبان، بنا به قواعد زبان خود و بنا به نیاز به کاربردش آن را به برخی از واژه‌ها می‌افزاید. در آثار بزرگانی مانند سعدی (که خود استاد سخن فارسی است)، فخرالدین عراقی، محمد عوفی و خود شمس قیس نیز چنین کاربردی دیده می‌شود.

حرف تعدیت: «الف و نونی» است که در اواخر «اوامر صحیح» فایده تعدیت دهد؛ چنانکه: بگریان و بخندان و برخیزان و برسان» (همان: ۲۵۵). نویسنده در اینجا نیز مانند برخی قواعد دیگر، پایه یا بن فعل را اصل فعل گرفته و قائل به افزودن پسوند «ان» به آنهاست. البته دقت او ستودنی است، زیرا برخلاف برخی از دستوریان که فقط پسوند «اند/انید» را برای متعدی کردن یا سببی ساختن افعال ذکر می‌کنند، درست آن است که پسوند «ان» را به بن مضارع می‌توان افزود و از آن مصدر و همراه با شناسه فعل‌های مضارع، امر، ماضی و آینده ساخت؛ مانند: ایستاندن، می‌گریاند، بگریان، پراند و خواهد دواند.

ب) اشتقاقی

طبق قاعده از «پایه صفت + ا» اسمی ساخته می‌شود که ویژگی همین پایه را دارد. نویسنده در این‌باره چنین می‌گوید: «حرف نسبت و آن «الفی» است کی در اواخر بعضی نعوت فایده نسبت دهد؛ چنانکه: فراخا و درازا و پهنا و باریکا» (همان: ۲۳۲).

حرف شکل و هیأت: و آن «دال و یاء و سین» است کی در اواخر بعضی اسامی معنی شکل و شبه دهد، چنانکه: مردم دیس و خانه دیس و ترنج دیس (همان).

هاء تخصیص: «و آن «ها»یی است کی در اواخر بعضی اسما نوعی را از جنس ممتاز گرداند و آن را تخصیص النوع من الجنس خوانند، چنانکه: دندان از دندان و چشمه از چشم و زبانه از زبان و پایه از پای و دسته از دست، و ناخن از ناخن و پشته از پشت و تنه از تن» (همان: ۲۶۷). آنچه در این واژه‌ها دیده می‌شود، بیشتر تشبیه است نه تخصیص؛ زیرا دندان به چیزی گفته می‌شود که شبیه دندان است و چشمه و زبانه هم همین‌طور. بنابراین چنین اسم‌هایی از پسوند شباهت‌ساز «ه» به نام یکی از اعضای بدن ساخته می‌شود. مثال‌های دیگر در زبان: لبه، گردنه، دماغه، کوله.

حرف موضع: چنانکه سنگ‌لاخ به معنی سنگستان و دیولاخ به معنی جای دیوان و آن خانه‌های خراب و جاهای نزه بسیار آب و گیاه را گویند کی در شعاب کوه‌ها و مواضع غیر مأهول باشد (شمس قیس، ۱۳۸۸: ۲۴۳).

می‌دانیم که مصدر دو نوع است: مصدر اصلی و اسم مصدر. تفاوت در نشانه‌های این دو نوع است:

الف- مصدر اصلی که از «بن ماضی + ن» ساخته می‌شود. شمس قیس می‌گوید: «حرف مصدر: و آن «نونی» است مفرد که در اواخر افعال ماضی معنی مصدر آرد، چنانکه رفتن و گفتن (همان: ۲۵۸).

ب- اسم مصدر؛ یعنی اسم‌هایی که نشانه مصدری «ن» ندارند، ولی معنای مصدر می‌دهند. اسم مصدرها به صورت‌های مختلف ساخته می‌شوند. از جمله:

حرف مصدر: و آن «الف و را» است که در اواخر بعضی افعال معنی مصدری دهد، چنانکه: رفتار و کردار و گفتار، و در بعضی کلمات معنی صفت دهد؛ چنانکه: کشتار و مردار و خریدار و گرفتار و خواستار و فروشار (همان: ۲۴۶). البته در این مثال‌ها، کشتار صفت نیست، بلکه اسم مصدر است. واژه «فروشار» امروزه کاربرد ندارد. شمیسا در تعلیقات درباره این کلمه می‌نویسد: «مسلماً مقصود شمس قیس فروختار بوده است؛ چنان‌که در مثال‌های قبل هم «ار» به ماضی اضافه شده است نه

مضارع. مدرس رضوی فروشار را فروشنده معنی کرده است» (همان: ۵۸۵).

حرف مصدر: و آن «شینی» مفرد است کی در اواخر اوامر معنی مصدر دهد، چنانک: روش و دهش و پرورش (همان: ۲۵۰). امروزه قاعده آن را «بن مضارع + _ش» می‌شماریم.

حرف توقیت: «الف و نونی» که در اواخر اوقات و آژمن معنی توقیت دهد چنانک: سحرگهان و بامدادان و ناگاهان و بیگاهان (همان: ۲۵۵). ساخت این واژه ها نیز متفاوت است: «اسم + پسوند گه/گاه + ان» و «اسم + ان» و «پیشوند + اسم + ان». در هر صورت یکی از کارکردهای پسوند «ان» دلالت بر زمان است که در چنین واژه‌هایی دیده می‌شود.

حرف صفت: و آن «دال و الف و را» است که در اواخر بعضی اسامی معنی صفت دهد؛ چنانک: آبدار و تابدار و پایدار، و همچنین پرده دار و جاندار و راهدار (همان: ۲۴۷). «دار» را امروزه نه یک پسوند بلکه یک تکواژ مستقل و بن مضارع فعل می‌دانیم که واژه مرکب می‌سازد. در ضمن نام‌گذاری نویسنده بر مبنای چند اسمی است که گویی نخست به ذهنش می‌آمده.

۴-۲-۲. پسوندهای صفت‌ساز

صفت فاعلی: پسوند «ا» حرف فاعل: و آن «الفی» است که در اواخر اصول اوامر معنی فاعلیت دهد؛ چنانک دانا و بینا و شنوا و گویا (شمس قیس، ۱۳۸۸: ۲۳۱). وی آنچه را امروزه «بن مضارع» می‌نامیم، «اصل امر» می‌نامد و پسوند را نیز بدون توجه به گفتار بلکه با توجه به شکل مکتوبش حرف می‌شمارد.

حرف فاعل: «و آن «کاف و الف و را» است کی در اواخر افعال معنی فاعلیت دهد؛ چنانک کردگار و آفریدگار و آموزگار و در اسماء صفات معنی نعت دهد، چنانک سازگار و ستمکار و کامکار و آموختکار و نزدیک بدین معنی یادگار و روزگار» (همان: ۲۴۶). در اینجا نیز ضمن اینکه «گ» را کاف می‌خواند، به‌درستی به کارکرد صفت فاعلی آن و در مثال‌های پایانی - یادگار و روزگار - به اسم‌ساز بودنش اشاره می‌کند.

نکته تأمل برانگیز در میان این مثال‌ها یکی همسان دانستن تلفظ پسوند «گار» و «کار» است که امروزه «گار» پسوند و «کار» یک تکواژ مستقل است که کلمه مرکب می‌سازد و دیگری واژه «آموختکار» است که امروزه کاربرد ندارد.

هائ فاعل: و آن «هایی» است کی در اواخر جموع فعل معنی فاعلیت دهد؛ چنانک: داننده و گوینده و کننده (همان: ۲۶۷). نویسنده به جای اینکه پسوند «نده» را ملحق به بن افعال بداند، خود فعل‌های مضارع ساده را پایه گرفته و قائل به این است که پسوند «ه» به آنها اضافه می‌شود و صفت فاعلی می‌سازد؛ یعنی مضارع ساده سوم شخص جمع + ه. حال آنکه امروزه این پسوند را «نده» می‌دانیم که به بن مضارع افزوده می‌شود. اشکال دیگر بر خود قاعده بیان شده است که به‌طور مطلق گفته این «ه» به آخر جموع فعل افزوده می‌شود؛ درحالی‌که فقط به‌شکل سوم شخص جمع مضارع افزوده می‌شود و جمع‌های دیگر را دربر نمی‌گیرد.

الف) صفت عادی

حرف شکل و هیئت: و آن کلمه «آسا» است کی در اواخر اسامی معنی شکل و شبه دهد؛ چنانک: مردآسا و پادشاه‌آسا و خراسانیان گویند: باآساست یعنی باوقار و رواست (همان: ۲۳۲). «آسا» را امروزه پسوند شباهت می‌دانیم، ولی در گفته شمس در مثال «باآسا» در زبان خراسانیان نشان می‌دهد که یک واژه مستقل بوده است؛ زیرا از پیشوند «با + آسا» ساخته شده و معنی باوقار داشته است و می‌دانیم که نمی‌توان دو تکواژ وابسته (وند) را به هم افزود و یک واژه از آنها ساخت.

حرف صحابت: «و آن «واو و رای» است کی در اواخر بعضی اسامی معنی خداوندی چیزی دهد؛ چنانک پیشه‌ور و هنرور و تاج‌ور. به همین معنی رنجور و مزدور و دستور یعنی خداوند رنج و مستحقّ مزد و خداوند دست و منصب؛ و آنچه اجازت را دستوری خوانند از این است یعنی او را صاحب گردانیدن است بر آن کار» (همان: ۲۴۷). امروز با عنوان دارندگی و اتصاف اینها را می‌نامیم.

ب) صفت نسبی

حرف تخصیص: و آن «یا و نون» است که در اواخر اسما معنی تخصیص ماهیت چیزی دهد به بعضی از صفات، چنانکه: زرین و سیمین و امسالین و پارین و پنجمین و هفتمین. و در بعضی صیغ «کافی» را درافزایند؛ چنانکه: غمگین و سهمگین و گرگین و شوخگین (شمس قیس، ۱۳۸۸: ۲۵۸). در این قسمت نویسنده پسوند «ین» را که معنی نسبت می‌دهد و صفت نسبی می‌سازد، در معنای تخصیص ماهیت چیزی می‌داند که به نوعی درست است؛ زیرا این‌گونه صفات نسبی، نسبت ماهیتی چیزی را بیان می‌کنند. اما در مثال‌های غمگین و سهمگین و ... پسوند «گین» بیشتر داریندگی و مالکیت را نشان می‌دهد.

در این کتاب پسوند «انه» را مرکب از «ان» جمع و «ها» بیان حرکت دانسته و در این باره گفته‌است: «و حرف جمع چون موصول بود به هاء بیان حرکت، معنی لیاقت و مشابهت دهد، چنانکه: مردانه و زنانه و بزرگانه و پادشاهانه (همان: ۲۵۶). درحالی‌که در این ترکیبات، «اسم مفرد+انه» صفتی جدید می‌سازد.

حرف نسبت: و آن «یایی» است که در اواخر اسما فایده نسبت دهد؛ چنانکه عراقی و خراسانی و آبی و آتشی و همچنین روستایی و مردمی و آهستگی و همراهی و همشهری (رازی، ۲۷۰، ۱۳۸۸). مثال‌هایی که ذکر کرده جز دو مثال آهستگی و همراهی معنی صفت نسبی دارند، اما این دو واژه اسم مصدر ساخته‌اند و معنای مصدری دارند.

نکته مهم در میان مثال‌هایی که در ادامه ذکر شده‌است، دربارهٔ واژه‌هایی چون زرینه و سیمینه و چوبینه است که «ها»ی پایانی این کلمات را از نوع تخصیص دانسته‌است؛ درحالی‌که ما امروزه پسوند «ینه» را یکی از پسوندهای نسبت‌ساز برمی‌شمریم.

پ) صفت لیاقت

هاء لیاقت و نسبت: و آن «هایی» است که در اواخر جمع اسم، معنی لیاقت و نسبت دهد، چنانکه: شاهانه و زیرکانه و مردانه و زنانه (همان: ۲۶۷). شمس قیس قاعدهٔ آن را «اسم + نشانهٔ جمع + ه» می‌داند که سه اشکال دارد: یک: قاعدهٔ عام گفته که هر جمعی را باید مشمول گرداند و می‌دانیم که چنین نیست؛ دو: آنکه فقط جمع‌های با نشانهٔ «ان» را می‌تواند در برگیرد نه با نشانهٔ «ها»؛ سه: اینکه می‌دانیم که این پسوند «انه» است که به برخی از اسم‌ها یا صفات ملحق می‌شود و صفت یا قید می‌سازد.

ت) صفت مفعولی

در برخی از دستورهای امروز، قاعدهٔ «بن ماضی + ه» را صفت مفعولی می‌شمارند. نام صفت مفعولی نامی قراردادی برای این ساخت است، اما برخی از دستوریان از جمله ابوالقاسمی (۱۳۸۱: ۲۱۹) این نام را بر نمی‌تابد و با توجه به اینکه در افعال لازم نمی‌توان نام صفت مفعولی گذاشت، چنین ساخت‌هایی را «صفت گذشته» می‌نامد که در «بن ماضی فعل‌های لازم + ه» آن را صفت فاعلی گذشته و در «بن ماضی فعل‌های متعدی + ه» آن را صفت مفعولی گذشته می‌نامد. شمس قیس در این باره چنین می‌نویسد: هاء صفت: و آن «هایی» است که در اواخر صیغ ماضی فاعلی اتصاف دهد بدان فعل؛ چنانکه: آمده و رفته و خفته و کرده و گفته. و نزدیک به همین معنی: یک روزه و یک ساله و زنده و کشته و مرده و افتاده (همان: ۲۶۷). مثال‌های «یک‌روزه و یک‌ساله و زنده» به ترتیب صفات نسبی و صفت عادی است.

ث) صفت شمارشی ترتیبی

حرف عدد: «و آن «میمی» مفرد است که در اواخر اعداد، متمیم عدد متقدم فایده دهد، چنانکه: دوم و سیم و چهارم» (همان: ۲۵۴). در اینجا نیز شمس قیس فقط شکل نوشتاری یعنی «م» را در نظر گرفته‌است؛ حال آنکه در چنین ترکیباتی هجای «م» به اعداد اصلی می‌پیوندد و صفت شمارشی، ترتیب موصوف را می‌سازد.

تکریر اعداد: «کاف و الف و نون» چون به اواخر اعداد درآید، تکریر عدد فایده دهد، چنانکه دوگان و سه‌گان و چهارگان به معنی دودو و سه‌سه و چهارچهار (همان: ۲۵۷). پسوند «گان» علاوه بر ساخت صفت یا اسمی که مفهوم مرتبه یا تکرار را

دارد، مفاهیم دیگری مانند «مجموعه بودن چون ناوگان، نسبت در واژگان قدیمی چون بازارگان و دوستگان و آذربادگان، تطبیق نام روز و ماه چون مهرگان و خردادگان» را نیز می‌ساخته و می‌رساند.

۳-۴. شناسه‌ها و ضمائر

۳-۴-۱. «میمی» مفرد کی در اواخر افعال فایده‌ضمیر به نفس متکلم دهد، چنانک: آمدم و رفتم و می‌آیم و می‌روم (همان: ۲۵۴). این «م» را که تا این اواخر دستوریان ما ضمیر متصل فاعلی می‌دانستند، امروزه شناسه می‌نامیم.

۲-۳-۴. حرف رابطه

«و آن «میمی» است که در اواخر صفات فایده‌ربط صفت دهد به نفس، چنانک: عالمم و توانگرم و در جمع گویند عالمیم و توانگریم» (همان: ۲۵۴). این «م» نیز که نویسنده آن را حرف رابطه می‌نامد، شکلی کوتاه‌شده از فعل بودن و اسنادی به معنی «هستم / هستیم» است.

۳-۳-۴. «حرف «یاء» و آن یایی است کی در اواخر افعال ضمیر مخاطب باشد، چنانک: رفتی، گفتی و می‌روی و گفتی و می‌گویی» (همان: ۲۶۹). «یایی است کی در اواخر صفات حرف رابطه باشد، چنانک: تو عالمی؛ تو توانگری» (همان: ۲۶۹) «و آن «نون و دال» است ... و در جمع گویند: می‌روند و رفتند و آمدند» (همان: ۲۴۳).

«و آن نون و دالی است کی در آخر صفات فایده‌ربط صفت به جماعت دهد، چنانک عالمند و توانگرند» (همان: ۲۴۳). در این چند مورد نویسنده شناسه‌های «م، ی، ند» را با نام حرف رابطه ذکر کرده‌است.

۴-۳-۴. حرف «ت» حرف اضافه و ضمیر: «و آن «تایی» است کی در آخر اسما معنی اضافه به حاضر دهد، چنانک اسبت و غلامت و در اواخر افعال معنی ضمیر حاضر دهد؛ چنانک می‌دهدت و می‌گودت» (همان: ۲۳۹). این ضمیر همان ضمیر متصل شخصی است که کارکرد مفعولی یا اضافی دارد.

۵-۳-۴. «حرف «شین» و آن شینی مفرد است کی در اواخر افعال، ضمیر غایب باشد، چنانک دادش و گفتش و می‌بردش و می‌دهدش و در اواخر اسما معنی اضافه به غایب دهد، چنانک: اسبش و غلامش و مالش» (همان: ۲۵۰). این «ش» نیز ضمیر شخصی پیوسته با کارکردهای متفاوت فاعلی، مفعولی و اضافی است.

«مان، تان، شان»؛ شمس قیس معتقد است در اینجا «ان» این ضمائر متصل، الف و نون جمع است: «و در صیغ اضافه فایده جمع دهد، چنانک: اسبم و اسبمان و اسبت و استبان و اسبش و اسبشان» (همان: ۲۵۵).

۴-۴. نقش‌نماها

نشانه دعا: و در اواخر افعالی معنی دعا دهد، چنانک: بیایدا و برودا (شمس قیس رازی، ۱۳۸۸: ۲۳۱). نشانه «ا» در پایان چنین افعالی برای تأکید است نه دعا؛ چنانکه ابوالقاسمی (۱۳۸۱: ۲۱۱) می‌نویسد: «در متون قدیم فارسی دری به پایان بعضی فعل‌ها- ظاهراً برای تأکید- «ا» پیوسته شده‌است: فعل دعا: بادا، ماضی: گفتا؛ مضارع: گوییا؛ نهی: بنگرداندا، مکندا».

الف اشباع: و آن «الفی» است که شعرای متقدم از الف اطلاق اشعار عرب گرفته‌اند ... و آن را الف اشباع خواندندی از بهر آنک تولد الف جز از اشباع فتحه ما قبل نخیزد.

دوش شبی بود خوب و رخشانانا پروین پیدا و ماه تابانان

(همان: ۲۳۳).

به نظر می‌رسد مصوت «ا» در هجای دوم این واژه‌ها (ان در رخشان و تابان) به صورت فتحه یا همان مصوت کوتاه «-ا» و با مقداری کشش تلفظ می‌شده‌است؛ زیرا شمس قیس گفته که «تولد الف جز از اشباع فتحه ماقبل نخیزد» (همان)؛ که البته این را متأثر از اشعار عرب می‌داند، ولی این «ا» که در واژه‌ها و افعال دیگر هم به چشم می‌خورد؛ صرف نظر از اینکه آن را اطلاق یا اشباع بنامیم در خود زبان فارسی و در نثر و گفتار و زبان محاوره بوده و هنوز هم باقی است و کارکرد تأکیدی دارد. در

گفتار امروز و در نوشته‌های داستانی یا محاوره‌ای امروز نیز این پسوند برای تأکید وجود دارد. بهار در سبک‌شناسی در این باره نوشته‌است: «الفی بوده است که در موارد خاص به آخر افعال می‌افزوده‌اند و ظاهراً از مختصات پهلوی شمال و شمال شرقی و زبان خراسان بوده‌است» (بهار، ۱۳۷۰: ۳۴۴/۱).

«کی» و «چی»

«کی» چون به معنی مردم باشد به‌ها نویسند، چنانک: که می‌گوید و هر که می‌آید گو بیا، الا که استفهام مجرد باشد، چنانک: او کیست؟ کی در این موضع به نویسند یا در لفظ ظاهر گردانند (همان: ۲۷۰).

و چون به معنی تفسیر و تحقیق باشد به‌ها نویسند، چنانک: گفتم کی برو و تو کی فلانی.

و همچنین «چی» چون استفهام را باشد به‌ها نویسند، چنانک: چه می‌گویی؟

و اگر تعلیل را باشد یا مساوات را باشد به‌ها نویسد، چنانک گویی: خدای یکی است چی اگر دو بودی فساد عالم لازم آمدی... و چنانک گویی: مرا چی این و چی آن یعنی نزد من هر دو مساوی است (همان: ۲۷۱).

به‌طور خلاصه درباره «که/کی» باید گفت این واژه وقتی ضمیر پرسشی است، به‌شکل «که»، در اتصال به فعل اسنادی به صورت «کی» و در معنی حرف ربط به صورت «کی» نوشته می‌شده و ظاهراً «Kay» تلفظ می‌شده است. به نظر می‌رسد که تفاوت نوشتار در این واژه‌ها نیز ناشی از تفاوت در گویش‌های آن نواحی بوده است نه به سبب تفاوت معنا. درباره «چی» نیز به اختصار بدین شکل بوده است: در جایگاه ضمیر پرسشی «چه» تلفظ و نوشته می‌شده و اگر حرف ربط تفسیری یا حرف ربط دوگانه تکراری بوده باشد، «چی» نوشته و تلفظ می‌شده‌است.

و همچنین می‌گوید «وقتی ضمیر اشاره بر سر «که و چه» می‌آید، باید آنها را متصل به اشاره نوشت و هایشان را حذف کرد. آنک می‌گفتی آمد و آنچ آوردی دیدم» (همان: ۲۷۱). در این واژه‌ها مصوت «-» تلفظ می‌شده، اما در نوشتار ظاهر نمی‌شده‌است. و در استفهام مجرد موصول، چی به‌ها نویسند و «یا» در لفظ آرند، چنانک: آن چیست؟ (همان: ۲۷۱).

درباره واژه «نه» هم می‌گوید: «نه» در استفهام به «ها» نویسند، چنانک:

نه گفستی ازین پس کنم دوستداری؟ بنامیزد الحق نکو قول یاری

(همان: ۲۷۱)

برخی نظرات دستوری دیگری که می‌توان ازین اثر دریافت به شرح زیر است:

«را»ی تخصیص: «وآن «را و الفی» است که در اواخر اسامی معنی تخصیص دهد: او را و شما را و اسب را و جامه را» (همان: ۲۳۲). از نظر دستوری این «را» حرف اضافه و به معنی «برای» است.

معنی حرف ربط «اگر»: شمس قیس در خلال اشاره به کاربردهای ناصحیح کلمات، به کاربرد حرف ربط اگر به معنی «یا» اشاره می‌کند و می‌گوید: همچنین «اگر» به معنی «یا» که حرف تردید است، استعمال کرده‌اند، چنانک انوری گفته‌است:

تنگ است بر تو سکنه گیتی ز کبـریا در جنب کبریاء تو خود این چه مسکن است

وین طرفه‌تر که هست بر اعداات نیز تنگ پس چاه یوسف است اگر چاه بیژن است

یعنی پس چاه یوسف است یا چاه بیژن. و انوری سرخسی بوده‌است و حرف شک به معنی حرف تردید استعمال کردن لغت ایشان است» (همان: ۳۲۶).

شمس قیس، گویش خود و منطقه خود را معیار شمرده و به تفاوت‌های گفتاری و گویش‌های دیگر که در نواحی خراسان بزرگ آن زمان بوده ایراد گرفته‌است؛ زیرا این شکل از کلمه در نواحی دیگر هنوز زنده بوده‌است.

کجا: کاربرد «کجا» را به معنی «که» و «هرکجا» با اینکه مستعمل قدماست، درست نمی‌داند: «ایدون دانی کی رستم از غم تو من/ کاش چنان بودمی کجا تو بری ظن»: یعنی کاش چنان بودمی که تو ظن می‌بری. و لفظ کجا به معنی حرف صله

مستعمل قدماست و همچنین به معنی هرکجا، چنانک گفته‌اند:

کجا زر باشدم آنجا امیرم کجا خوش باشدم آنجاست جایم
یعنی هر کجا (همان: ۳۲۵). پس باتوجه به گفتار نویسنده، «کجا» دو کاربرد داشته‌است: ضمیر پرسشی و حرف ربط.
که: و همچنین کاربرد نادرست «که» به معنی «هرکه را»، چنانک: فخری جرجانی گفته‌است:
که را خرما نسازد خار سازد که را منبر نسازد دار سازد یعنی هر که را
(همان: ۳۲۵).

۵. نتیجه

با مطالعه کتاب ارزشمند المعجم درمی‌یابیم که نویسنده آن برای تفهیم قواعد بلاغی زبان، نگاهی به ویژگی‌های زبان و برخی قواعد حاکم بر آن داشته‌است. البته اصطلاحاتی را که امروزه در دانش زبان‌شناسی به کار می‌بریم، در این کتاب و کتاب‌های مشابه متفاوت است. شمس قیس چون بسیاری دیگر از گذشتگان، شکل مکتوب زبان یعنی خط را معیار گرفته‌است؛ درعین حال به جنبه‌های ملفوظ زبان نیز نظر داشته و گاهی به آن اشاره کرده‌است. شکلی از زبان را که امروزه معیار می‌نامیم، در نوشته شمس قیس می‌توان شناخت و آن زبان خود نویسنده‌است که در زمان و ناحیه خود به آن تکلم می‌کرده‌است. فرایندهای واجی همچون افزایش، کاهش و ابدال مدنظر این نویسنده بوده و قواعدی را برای آن بیان کرده‌است. برخی از نکات دستوری مفید که در دسته‌بندی و توصیف الگوهای زبانی در دستور امروز کارآمد هستند، نیز از متن کتاب دریافت می‌شود. در مجموع شناخت آراء شمس قیس به زبان‌شناسی تاریخی زبان فارسی کمک بسیاری می‌کند.

منابع

۱. ابوالقاسمی، محسن (۱۳۸۱). دستور تاریخی زبان فارسی، چ ۳، تهران: سمت.
۲. باقری، مه‌ری (۱۳۸۱). مقدمات زبان‌شناسی، چ ۵، تهران: قطره.
۳. _____ (۱۳۸۰). واج‌شناسی تاریخی زبان فارسی، تهران: قطره.
۴. بهار، محمدتقی (۱۳۷۰). سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی، جلد اول، چ ۶، تهران: امیرکبیر.
۵. خانلری، پرویز، ناتل (۱۳۷۲). دستور تاریخی زبان فارسی، به کوشش عفت مستشارنیا، تهران: توس.
۶. ذاکرالحسینی، محسن (۱۳۷۹). فرهنگ شمس قیس، ضمیمه شماره یازدهم نامه فرهنگستان.
۷. رابرت هال (۱۳۸۱). زبان و زبان‌شناسی، ترجمه محمدرضا باطنی، تهران: علمی و فرهنگی.
۸. شمس‌الدین محمد بن قیس رازی (۱۳۸۸). المعجم فی معاییر اشعار العجم. چاپ اول. تصحیح محمد قزوینی و تصحیح مجدد مدرس رضوی و تصحیح مجدد سیروس شمیسا. تهران: علم.
۹. شمیسا، سیروس (۱۳۸۸). کلیات سبک‌شناسی، ویرایش دوم، تهران: میترا.
۱۰. فرشیدورد، خسرو (۱۳۸۴). دستور مفصل امروز، چ ۲، تهران: سخن.
۱۱. قزوینی، محمد (۱۳۸۸). یادداشت‌های قزوینی، ج ۱۰، تهران: دانشگاه تهران.
۱۲. کوشش، رحیم (۱۳۹۰). «آراء لغوی شمس قیش رازی»، پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان، دوره جدید، شماره پیاپی ۱۲، صص ۵۳-۷۰.
۱۳. مشکوه‌الدینی، مهدی (۱۳۸۶). توصیف و آموزش زبان فارسی، چ ۳، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
۱۴. _____ (۱۳۸۸). ساخت آوایی زبان، چ ۶، دانشگاه فردوسی مشهد.
۱۵. ناصر خسرو (۱۳۷۸). دیوان اشعار، چ ۵، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۶. نجفی، ابوالحسن (۱۳۷۸). مبانی زبان‌شناسی و کاربرد آن در زبان فارسی، چ ۶، تهران: نیلوفر.